

zulacağı için ihtisar câiz değildir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan, "Ümmetimden ya da yahudi veya hristiyanlardan kim beni duyar da bana iman etmezse cennete giremez" (IV, 396) meâlindeki hadis, "Yahudi veya hristiyan kim duyarsa cehenneme girer" anlamına gelecek şekilde kısaltılmış, ancak Arapça metnin verdiği imkân sebebiyle İbn Hibbân gibi önde gelen bir muhaddis tarafından "سمع" (işitti) kelimesi "سَمِعَ" (işittirdi) şeklinde okunarak hadis, "Yahudi ve hristiyan kim işittirirse cehenneme girer" mânasını kazanmıştır. İbn Hibbân ayrıca bu hatalı okuyuşa dayanarak kitabında "Ehl-i kitaba hoşlanmayacakları şeyleri duyuranların cehenneme girmelerinin vücûbu" şeklinde açtığı başlık altında bu rivayete yer vermiş ve zimmînin gıybetini yapmanın haram olduğuna delil olarak kullanmıştır (İbn Balabân, XI, 238). İmam Mâlik, Abdülmelik b. Umeyr el-Kıbtî ve Halîl b. Ahmed bu tür hatalara sebep olacağı endişesiyle ihtisarı uygun görmemişlerdir. 3. İhtisar bazı şartlarla câizdir. Buna göre ihtisarı, mânayı neyin bozup neyin bozmayacağını bilecek seviyedeki âlimlerin yapması, ihtisar ederken metinde bulunması gereken unsurlardan herhangi birinin atılmaması gerekir. Âlimlerin çoğunluğunun benimsediği bu görüş yanında şu şartlar da ileri sürülmüştür: İmam Mâlik ve İbn Uleyye'nin yaptığı gibi rivayetinde şüpheye düşülen yerler hadis metninden çıkarılabilir, ancak çıkarılan yerin kalan metinle cümle yapısı itibarıyla ve mânâ bütünlüğü açısından ilgisiz bulunmamalıdır. İhtisar edilecek hadis, daha önce aynı râvi veya bir başkası tarafından tam olarak rivayet edilmişse ihtisar câiz, aksi halde bir hüküm veya sünnet zayi olacağı için câiz değildir. Ayrıca bu durumda, daha önce hadisi tam olarak rivayet eden kimsenin onu ihtisar ettiğinde "ilâve yapmış" veya "unutmuş" gibi ithamlara mâruz kalması muhtemelse ihtisardan kaçınmalıdır. Hadisi ilk rivayeti sırasında ihtisar eden râvi için benzer ithamlar hatıra geliyorsa aynı hadisi daha sonra tam olarak rivayet etmemesi gerektiği görüşü de ileri sürülmüştür. Dolayısıyla râvi bu durumu dikkate alarak hadisi önce ihtisar etmeksizin nakletmelidir. Temel hadis kitapları da dahil pek çok kaynakta bu şartlara uyularak ihtisar yapıldığı görülmektedir.

Kitap ihtisarıyla ilgili ilk örneği, başlangıçta 10.000 hadis ihtiva ettiği rivayet edilen *el-Muvaṭṭa'*ı özetleyerek bu

günkü haline getiren İmam Mâlik vermiştir. Nesâî de hacimli bir kitap olan *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını zayıf bazı hadisleri çıkararak *el-Müctebâ* adıyla ihtisar etmiştir. Daha sonraki dönemlerde bilhassa VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren hemen bütün usul ve rivayet kitapları ihtisar edilmiş, bunlardan bazıları üzerinde birden çok ihtisar çalışması yapılmıştır. Hadis usulü kitaplarından İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmü'l-hadîs*'ini Nevevî *et-Takrîb ve't-teysîr li-mâ'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, İbn Kesîr de *İhtîşârü 'Ulûmü'l-hadîs* adıyla özetlemiştir. Rivâyetü'l-hadîs türü kitapların ihtisarları arasında Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'ini ihtisar ettiği *et-Tecrîdü's-şarîh*'i ile İbnü'd-Deybâ'nın Mecdüddin İbnü'l-Esîr'e ait *Câmi'u'l-uşûl* adlı eseri ihtisar ettiği *Teyşîrü'l-vüşûl ilâ Câmi'i'l-uşûl*'ü Türkçe'ye de çevrilmiş önemli muhtasarlardır (bk. MUHTASAR).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, IV, 396; Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1955, I, 4-5; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. Muhammed el-Hâfız et-Ticânî), Kahire 1972, s. 289-293; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1970, s. 180-182; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 215-217; İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Şahihi İbn Hibbân* (nşr. Suayb el-Arnaûṭ), Beyrut 1412/1991, XI, 238; İbn Kesîr, *İhtîşârü 'Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Salâh Muhammed Muhammed Uveyza), Beyrut 1409/1989, s. 92; Zeynüddin el-İrâkî, *el-Elfiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), II, 171-173; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, Beyrut 1403/1983, II, 251-256; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehâb Abdüllatif), Kahire 1379/1959, s. 315-316; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî 'alâ Elfiyyeti'l-İrâkî* (Zeynüddin el-İrâkî, *el-Elfiyye* içinde), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), II, 171-173; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker* (nşr. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm), Beyrut, ts. (Dârü'l-Erkâm), s. 494-497; Tâhir el-Cezâîrî, *Tevecihü'n-nazar* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1416/1995, II, 703-706; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-haşiş*, Kahire 1377/1958, s. 144; *Tecrid Tercemesi*, I, 469-470.

ABDULLAH AYDINLI

İHTİYAC (الإحتياج)

Karşılınmaması halinde
insanın zorluk
ve sıkıntıya düşmesine yol açan
gereksinmeler anlamında
fıkıh usulü terimi.

Sözlükte *hâv* ve bu kökten türeyen *ih-tiyâc* "bir şeye muhtaç olmak, arzu ve râğbetle meyletmek" anlamına gelir. Arapça'da isim olarak daha çok kullanılan *hâ-*

cet de (çoğulu *hâcât*, *havâic*) "bir şeye ihtiyaç duyma, ihtiyaç duyulan şey" demektir. Bir şeyin eksikliğiyle ortaya çıkan duygu gibi eksikliği hissedilen şeye de ihtiyaç denilmektedir. Fıkıh âlimleri, ihtiyaç kelimesini genel olarak zarureti kapsayacak bir anlamda kullanmakla birlikte bununla zarurettten aşağı bir derece kastedilir.

Tamamen nesnel olan zaruret ve tamamen keyfî olan arzudan farklı olarak ihtiyaç itibarı bir mahiyet taşır; insanın yaşamak için yemek yemesi bir zaruret olmakla birlikte acıktığında açlığını giderecek kadar bir şey yemesi ihtiyaçtır. İhtiyaç sadece açlığı giderecek herhangi bir şeye yönelikse de açlığı giderecek birden fazla alternatif varsa bunlardan birini yemek arzu ile alâkalıdır. Kısaca zaruret, insanın varlığının devamının kendisine bağlı olduğu şeyleri ifade ederken ihtiyaç, insanın hissettiği ve telâfi etmediği sürece sıkıntıya düşeceği ve bazı işlerini gereği gibi yapamayacağı eksiklikleri belirtmektedir. İhtiyaçlar itibarı bir esasa dayandığından, sırf ferdî-fizyolojik anlamının ötesinde mânevî ve medenî açılardan da toplumun dayandığı normatif esaslar ve toplumsal hayatın şartlarına bağlı olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı dünyevî hayatın devamı için gerekli olanlar kadar dinî hayatın devamı için gerekli olan ihtiyaçlar da birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak görülmüş, ancak insanların dünya ile olan ilişkileri dinî esaslar açısından değerlendirilerek bu dünyada mevcut olan şeylerin ne anlamda ve ne ölçüde ihtiyaç olduğu söz konusu edilmiştir (Şâtîbî, II, 8 vd.). Çünkü belirli bir değer düzenine bağlı insanların gerek insan olarak gerekse bu değerlere bağlı ihtiyaçları esas itibarıyla değişmemekle birlikte bunların karşılanma yolları fizikî, coğrafî ve içtimai çevreye bağlı olarak değişmektedir. Bu husus, ihtiyaçla doğrudan ilgili hüküm ve icthadlarda da etkisini göstermiştir.

İhtiyaç kavramı esas itibarıyla insanın varlık şartlarını ifade eden en temel kavramdır. Bunun karşısı olan istîğnâ, kişinin muhtaç bir varlık olduğunu unutarak kendisini yaratıcısından bağımsız düşünmesi anlamında yaratıcısına isyanının esasını teşkil etmektedir. İnsanın muhtaç bir varlık olması onu bir çevre içinde hemcinsleriyle iş birliğine zorlamaktadır; bundan dolayı bütün faaliyetleri zaruri olsun veya olmasın bir ihtiyacı karşılamak için gerçekleşmektedir. İhtiyaç kavramı doğrudan insanla alâkalı olmakla birlikte çeşit-

İlimlerde bu ilimlerin konu ve amaçları bakımından farklı anlaşılmış, bu anlayış dönemler ve bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Felsefede insanın, hiçbir şeye muhtaç olmayan Tanrı'dan farklı olarak bir toplum içinde yaşamaya ihtiyacı bulunduğuna işaret edilerek Fârâbî'den başlayarak ihtiyaç siyaset felsefesinin esaslı kavramlarından biri olurken (*İdeal Devlet*, s. 99) Câhiz'den itibaren dil bilimi ve dil felsefesi alanında, kişinin içinden geçeni başkalarına bildirmesi ihtiyacını en mükemmel şekilde karşılayan bir iletişim vasıtası olarak dilin onun hayatındaki yeri temellendirilmiştir. Teftâzânî, insanın muhtaç bir varlık olması ile şeriatın insana yol göstermesi ve bunların dile olan ilişkisi üzerinde durarak düzenli bir içtimâ hayatını imkânını insan ihtiyaçları ile olan derin alâkasına işaret etmiştir. İnsanların hayatlarını sürdürebilmeleri için birbirlerine muhtaç olmaları İbn Haldûn'un umran nazariyesinin de esasını teşkil etmektedir.

Fıkıh usulünde ihtiyaç kavramı çeşitli yönlerden ele alınarak bunun hükümlere etkisi incelenmiştir. İnsanın gerek Allah'la gerekse diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen bütün dinî hükümlerin temel amacı (makâsîdû's-şerîa) kulların dünya ve âhiret mutluluğunun sağlanmasıdır. Bunun gerçekleşmesi için insanların dinî-hukukî açıdan göz önünde bulundurulmaları yararları (mesâlih) genel olarak "zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât" şeklinde üçlü bir ayırıma tâbi tutulmuştur (Gazzâlî, I, 286 vd.; İzzeddin İbn Abdüsselâm, s. 240; Şâtîbî, II, 10 vd.). "Kemâliyyât, tetimmât, tekemmülât, tezyîniyyât" olarak da adlandırılan son kategori yerine bazı âlimler "menfaat, ziyne, fuzûl" şeklinde ve sırasıyla ihtiyaç ötesi arzu edilen şeyleri, lüksü, şüpheli ve haram şeylerden faydalanmayı kapsayan bir derecelendirmeye giderek beşli bir ayırım yapmışlardır (Süyûtî, s. 94). Birinci grupta yer alan yararlar dinî ve dünyevî hayatın dayandığı zarurî gereksinimlerdir. İkinci derecedekiler hayatın sıkıntısız sürdürülmesi için gerekli olan ihtiyaçlardır. Bu grupta yer alan ihtiyaçlar karşılanmadığı takdirde mükellefler dinî ve dünyevî hayatın sürdürülmesinde zarar görür ve ciddi şekilde sıkıntıya düşerler (İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, s. 481; Şâtîbî, II, 10-11). Üçüncü gruptaki ihtiyaçlar giderilmediğinde sıkıntıya yol açmamasıyla birlikte bunların karşılanması hayatın daha rahat sürdürülmesine vesile olur. Bu bakımdan her derecedeki gereksinimler bir öncekinin tamamlayıcı

cısı mahiyetindedir. İhtiyaç genel anlamda, dereceleri farklı da olsa her üç gruba giren bütün gereksinimleri kapsamakla birlikte dar anlamda yalnız ikinci gruptakileri ifade eder. Bundan dolayı bu gruptaki gereksinimler "ihtiyaçla (hâcet) ilgili şeyler" anlamında "hâciyyât" diye adlandırılmıştır.

Hâcetten maksat insanların bir şeye arzu ve iştah duymaları olmayıp bundan mahrum kalınması çoğu insana zarar vermez. Bu sebeple dinî-hukukî yönden itibar arzu ve iştaha değil zarar ve sıkıntının giderilmesine, insanların güçlerini sürdürebilmeleri için gerekli olan ihtiyaçlardır (İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, s. 480). Diğer taraftan ihtiyacın ferdî veya içtimâî oluşu da ruhsat hükümleri bakımından önem taşımaktadır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî umumi bir ihtiyacın ferdî zarurete tekabül ettiğini belirtir. Ona göre bütün bir toplumu ilgilendiren genel ihtiyaç ferdî zaruret seviyesindedir. Ruhsatlar konusunda fert için gerçek zaruret esas alınırken toplum açısından açık ihtiyaç yeterli sayılmıştır. Buna bağlı olarak da umumi ihtiyacın giderilmesinde zarurette olduğu gibi ihtiyaç miktarıyla yetinilmiştir; bunun ötesine geçmek haramdır (a.g.e., s. 481, 485, 487, 512). Bazı eserlerde yer alan (Süyûtî, s. 97-98; İbn Nüceym, s. 91-92) ve *Mecelle*'de "Hâcet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur" (md. 32) şeklinde ifade edilen genel kural da bu çerçevede anlaşılmalıdır. Söz konusu eserlerde bu kuralın mahiyeti açıklanmasa da verilen örneklerden, bir ihtiyaç yaygınlık arzettiğinde zaruret hükmünün uygulanması için bu ihtiyacın toplu olarak giderilmesi şart olmadığı ve her ferdin ayrı ayrı ihtiyaçları belirlediğinde aynı ruhsattan faydalanabileceği anlaşılmaktadır.

Dinî-hukukî açıdan ihtiyaçların dikkate alınması daha çok genel kurallardan istisna şeklinde görülmekle birlikte ferdî zaruretin aksine genel ihtiyaca dayanan ruhsat süreklilik arzeder. Yolculukta namazın kısaltılması, orucun daha sonra tutulabilmesi ve cumanın farz olmaması, su bulunmadığında abdest yerine teyemmüm yapılması gibi ruhsatların teşrii; zekât, hac, kurban ve fitır sadakası gibi bazı ibadetlerde sorumluluk için belirli bir hayat standardının, diğer bir ifadeyle temel ihtiyaçlarını (havâic-i asliyye) karşılanmış olmanın şart koşulması; muâmelât alanında icâre, selem, bey' bi'l-vefâ, istisnâ, müzâraa, müsâkât, murâbaha, mudârebe, vedîa gibi akidler ve para vakıfları gi-

bi uygulamaların câiz görülmesinde esas itibarıyla yaygın toplumsal ihtiyaçlar dikkate alınarak kullardan sıkıntı ve zorluğun giderilmesi amaçlanmıştır. Aç kalan bir kimsenin karnını doyurmak için hırsızlık yapması halinde had cezasının uygulanmamasında da ihtiyaç dikkate alınmıştır. Toplumun ihtiyacı olan mesleklerin icrası farz-ı kifâye olarak görülmüş, zenaat ve meslek sahiplerinin topluca mesleklerini icra etmemeleri veya toplum ihtiyacının karşılanmaması halinde birçok hukukçu bunların mesleklerini icraya zorlanacağını belirtmiştir. Fiyatların serbest piyasayı belirlemiştir. Fiyatların serbest piyasayı belirlediğinde narh konulmasına cevaz verilmesi de toplumsal ihtiyaç dikkate alınarak varılan bir hükümdür (ayrıca bk. MAKÂSİDÜ'Ş-SERÎA).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hvc" md.; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "hvc" md.; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebîin*, Beyrut 1968, I, 55; Fârâbî, *İdeal Devlet: el-Medinetü'l-fâzıla* (trc. Ahmet Arslan), Ankara 1997, s. 99; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Ğiyâsî* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Kahire 1401, s. 475-488, 512; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1372, I, 120-122; Gazzâlî, *el-Müştafâ fi 'ilmi'l-usûl*, Bulak 1324, I, 286-294; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-aḥkâm*, Beyrut 1410/1990, s. 240-245; İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkât*'in, II, 22-24; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, II, 8-16, 37, 49; Teftâzânî, *el-Muṭavvel 'ale't-Telḥîş*, İstanbul 1305, s. 5-6; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Kahire, ts., s. 94, 97-98; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Abdülazîz M. el-Vekîl), Kahire 1387/1968, s. 91-92; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, I, 88-89; M. Saîd Ramazan el-Bütî, *Daḩabîṭü'l-maṣlaḩa fi'ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1386-87/1966-67, s. 119-120, 145-146, 249-254; Muhammed Khalid Masud, *Islamic Legal Philosophy*, Islamabad 1977, s. 149-172; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, "ez-Zarûra ve'l-hâce ve eṣerühümâ fi't-teṣrî'i'l-İslâmî", *Dirâsât fi't-teṣrî'i'l-İslâmî*, Mekke, ts., s. 20-28; M. Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdû's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 78, 82, 86; "Hâcet", *Mu.F*, XVI, 247-262.

RAHMÎ YARAN

İHTİYÂL (الإحتيال)

Kişinin, kendisinde üstünlük bulunduğu kuruntusuna kapılarak böbürlenmesi (bk. ÖVÜNME).

İHTİYAR (bk. İRADE).